

در سوگ پدر کاریزها؛ به یاد استاد جواد صفی‌نژاد لیلا اردبیلی^۱

جواد صفی‌نژاد به نسلی از پژوهشگران تعلق داشت که دانش را نه از مسیر شتاب‌زده نظریه‌پردازی، بلکه از دل میدان، مشاهده مستقیم، زیست مشترک با مردم و وفاداری به تجربه زیسته به دست می‌آوردند. برای او، انسان‌شناسی صرفاً یک عنوان دانشگاهی نبود، بلکه شیوه‌ای از فهم فرهنگ، تعهدی اخلاقی به ثبت و حفظ خرده‌های بومی، و مسئولیتی علمی در برابر تاریخ اجتماعی ایران به‌شمار می‌رفت. همین رویکرد بود که پژوهش را به محور اصلی زندگی علمی او بدل کرد؛ چنان‌که تا واپسین سال‌های عمر، همچنان با همان جدیت و دقت، درگیر تحقیق و تألیف بود.

مسیر علمی صفی‌نژاد از تجربه زیسته‌ی او در کشاورزی و زندگی روستایی آغاز شد؛ تجربه‌ای که از سال‌های کودکی در کنار پدر، در مزارع شهر ری شکل گرفت و بعدها به یکی از بنیان‌های اصلی جهت‌گیری پژوهشی او تبدیل شد. شاید همین پیوند زود هنگام با زمین، کشاورزی و زندگی معیشتی، سبب شد که مسئله روستا، کشاورزی سنتی و سازمان اجتماعی تولید به دغدغه‌ای ماندگار در آثار او بدل شود. نخستین پژوهش میدانی او درباره روستای طالب‌آباد، آغازی بود بر مجموعه‌ای از مطالعات نظام‌مند که بعدها به کشف و تبیین یکی از مهم‌ترین مفاهیم در مطالعات کشاورزی ایران، یعنی نظام بُنه انجامید.

کتاب *بُنه: نظام‌های زراعی سنتی در ایران* و آثار مکمل آن، نه تنها بازخوانی دقیقی از شیوه‌های سنتی تولید کشاورزی بودند، بلکه نشان دادند که چگونه نظام‌های به‌ظاهر ساده معیشتی، حامل دانشی پیچیده، تاریخی و سازگار با شرایط اقلیمی ایران‌اند. صفی‌نژاد با طرح

ardebili@iscs.ac.ir

۱ استادیار انسان‌شناسی، مؤسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

نظریه «کمربند خط هم‌باران»، این شیوه‌ها را در چارچوبی تحلیلی و قابل مقایسه با دیگر نظام‌های کشاورزی در جهان قرار داد و از این طریق، جایگاه او به‌عنوان پژوهشگری نظریه‌پرداز در حوزه کشاورزی سنتی ایران تثبیت شد.

از دهه چهل خورشیدی، با ورود به مطالعات عشایری، حوزه تازه‌ای در کارنامه علمی صفی‌نژاد گشوده شد؛ حوزه‌ای که تا آن زمان کمتر مورد توجه منسجم پژوهشگران ایرانی قرار گرفته بود. مطالعات گسترده او درباره ایلات ترکمن، شاهسون و به‌ویژه عشایر کهگیلویه و بویراحمد، همراه با تهیه مونوگرافی‌های دقیق و *اطلس ایلات کهگیلویه*، از مهم‌ترین دستاوردهای مردم‌نگاری عشایری در ایران به‌شمار می‌آیند. باید توجه داشت که این پژوهش‌ها، نه توصیف‌هایی ایستا، بلکه تحلیل‌هایی از ساختار اجتماعی، نظام خویشاوندی، سازمان قدرت و منطق زیست عشایری در پیوند با جغرافیا و تاریخ بودند.

اوج تلفیق نگاه انسان‌شناختی، جغرافیای انسانی و حساسیت تاریخی صفی‌نژاد را می‌توان در مطالعات او درباره قنات مشاهده کرد؛ حوزه‌ای که نام او را به‌درستی با عنوان «پدر مطالعات قنات» در ایران پیوند زده است. صفی‌نژاد قنات را نه صرفاً سازه‌ای فنی، بلکه نهادی اجتماعی، دانشی بومی و شکلی از سازمان‌یافتگی تاریخی جامعه ایرانی در مواجهه با کم‌آبی می‌فهمید. کتاب *کاریز در ایران و شیوه‌های سنتی بهره‌گیری از آن* که حاصل بیش از سه دهه پژوهش میدانی است، نمونه‌ای کم‌نظیر از این نگاه جامع است؛ نگاهی که قنات را در پیوند با مناسبات اجتماعی، قواعد اخلاقی، اسناد تاریخی، مناسک و همکاری جمعی تحلیل می‌کند.

در همین راستا، مطالعات گسترده صفی‌نژاد درباره نظام‌های سنتی آبیاری، گاوچاه‌ها، طومارهای آبیاری، اسناد کشاورزی و حساب سیاق، سهمی تعیین‌کننده در بازنگری تاریخ اقتصادی و اجتماعی ایران داشته و بی‌تردید در ثبت «پرونده قنات ایرانی» در فهرست میراث جهانی یونسکو نقشی اساسی ایفا کرده است. اهمیت این آثار، امروز و در متن بحران‌های زیست‌محیطی و آبی ایران، بیش از پیش آشکار می‌شود؛ چرا که ما را به بازاندیشی جدی در نسبت میان توسعه، خرد محلی و دانش زیست‌بوم فرامی‌خوانند.

اگر از کارهای علمی‌ای که استاد صفی‌نژاد در طول عمر پرمایه خود به انجام آنها کوشا بود درگذریم، می‌توان گفت که او افزون بر جایگاه علمی، به‌لحاظ اخلاق پژوهش نیز الگویی کم‌بدیل بود. به اذعان نزدیکان و همکاران او، فروتنی، شرافت علمی، پرهیز از تنگ‌نظری و

حمایت بی دریغ از پژوهشگران جوان، بخشی جدایی ناپذیر از منش دانشگاهی صفی نژاد بود و جمع این ویژگی‌های اخلاقی در پژوهشگری که نماینده سنت انسان‌شناسی میدانی مسئولانه و همدلانه، میان رشته‌ای و متعهد به فرهنگ ایران بود، چندان دور از انتظار نیست؛ سنتی که در آن فهم کل، از مسیر جزء، و نظریه، از دل میدان برمی‌خیزد.

درگذشت استاد جواد صفی نژاد، فقدان یکی از آخرین نمایندگان این سنت است. نام و راه او، به‌ویژه برای نسل‌های جوان انسان‌شناسی، یادآور این حقیقت بنیادین است که این رشته با میدان، فروتنی، دقت علمی و تعهد اخلاقی معنا می‌یابد. *نامه انسان‌شناسی* با ادای احترام به این پژوهشگر فرهیخته، یاد او را گرامی می‌دارد و امیدوار است آثار و اندیشه‌هایش همچنان الهام‌بخش پژوهش در فرهنگ و جامعه ایران باقی بماند.